

Є.В. Максимов,
О.С. Степанович

ЗАГАДКА ЗАРУБСЬКОГО МОНАСТІРЯ

Зарубський монастир, відомий ще під назвою монастиря Трахтемирівського, був заснований у давньоруський час на правому березі Дніпра проти Переяслава і існував до XVIII ст., залишивши помітний слід у козацькій історії України.

За час свого існування монастир неодноразово руйнувався і відновлювався. Нині залишки монастиря різних періодів його існування розташовані у декількох прибережних урочищах поблизу с. Монастирок, ліквідованого на початку 1970-х років у зв'язку із збудуванням Канівського водосховища.

Ця місцевість є північним краєм так званих Канівських гір, і високі горби тут переміжуються з глибокими ярами; береги водосховища сильно розмиваються, тому пам'ятки монастиря збереглися погано.

Початок вивчення історії монастиря пов'язаний з ім'ям Л. Похилевича, який відвідав у середині XIX ст. монастирські печери і зібрав цікаві подробиці з історії монастиря XVI—XVII ст.¹

У 1889 р. М.Ф. Біляшевський у журналі «Киевская старина» описав результати своїх невеликих розкопок на місці монастиря². Із зауваженнями на цю статтю виступив П. Лебединцев³; він навів також нові факти з історії монастиря XVII—XVIII ст.

У 1907 р. М.Ф. Біляшевський продовжив розкопки в урочищі Церковниці, досліджуючи чотиристовповий храм XII ст.⁴

Повернутися до своїх робіт М. Біляшевський зміг лише у 1918 р., ним були досліджені залишки більш давнього шестистовпового храму⁵.

У 1948—1949 рр. залишки цих храмів в урочищі Церковниці досліджував М.К. Каргер⁶. Він установив, що великий шестистовповий храм було збудовано в XI ст., а після його зруйнування поруч з ним у XII ст. був споруджений менший, чотиристовповий, храм. Його залишки майже цілком розібрали у 1914 р. будівники моста через Дніпро — міст був розташований у безпосередній близькості від залишків монастиря, під городищем літописного Заруба.

В 1960 р. Канівська розвідувальна експеди-

ція Інституту археології АН УРСР обстежила береги Дніпра у межах майбутнього водосховища. Тоді ж заступник начальника експедиції Р.О. Юра виявив залишки невеликої кам'яної споруди на східній околиці с. Монастирок⁷. Детальніше пам'ятки цього району описав М.Ю. Брайчевський⁸.

У 1974 р. у районі с. Монастирок почала працювати Зарубинецька експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Є.В. Максимова, роботи якої продовжувалися у 1979, 1980, 1982—1985 рр.⁹ Розкопки зосередилися на городищі Труби (або Сурми), сучасна назва якої пов'язана з найменуванням притоки Дніпра — р. Трубіж, гирло якої знаходиться навпроти городища, на лівому березі Дніпра. Інша назва городища — Городки — відбиває реальний факт наявності тут земляних валів та ровів, які є залишками укріплень давньоруського літописного міста Заруб.

Городище знаходиться на високому місці правого берега Дніпра, обмеженого з трьох боків неприступно-стрімкими схилами, а з боку поля (плато) — системою валів та ровів. Саме городище складається з двох площадок — східної (близько 1 га) та західної (близько 2 га), розділених глибоким ровом та високим валом на східній площадці.

Ця пам'ятка, безумовно, була відома вищезгаданим дослідникам, проте не привернула їхньої уваги. Лише у 1945 р. тут здійснив розвідкове шурфування Т.С. Пассек, в 1949 р. — М.К. Каргер, 1959—1960 рр. — Є.В. Максимов. Ці роботи виявили археологічні матеріали різних історичних епох, що свідчили про давнє заселення місцевості, яка привертала до себе людей виключно сприятливими умовами для ведення землеробства, скотарства та рибальства, а широкий Дніпро служив зручним транспортним шляхом; тут же був брід через цю річку.

Культурний шар городища містив залишки кількох історичних епох — неолітичної, доби бронзи, ранньоскіфського часу, зарубинецької та ранньослов'янської культур. Останні, виявлені Є.В. Максимовим ще в 1959—1960 рр., були представлені численними знахідками, а

також рештками житлових і господарських споруд.

Саме ці обставини і привернули увагу Є.В. Максимова та В.О. Петрашенко, які вивчали зарубинецькі та ранньослов'янські старожитності, що і привело до організації багаторічної комплексної експедиції¹⁰.

Внаслідок її планомірної діяльності було розкрито понад 5 тис. м² площі, повністю досліджено східне і частину західного городища, встановлено (в 1974 р.) наявність виразних побутових матеріалів, залишків жител і потужних укріплень давньоруського часу, коли тут існувало літописне місто Заруб, ідентифікація якого перед тим мала інше тлумачення¹¹.

Всього ж розкопками тих років виявлено кілька десятків тисяч фрагментів кераміки різних епох, серію цілих посудин, головним чином зарубинецької та ранньослов'янської культур, сотні предметів побуту, прикрас, знарядь праці із заліза, бронзи, глини, скла, кістки, каменю, арабські срібні та бронзові диргеми VIII—IX ст., тисячі уламків кісток тварин і численний антропологічний матеріал з 23 поховань давньоруського могильника, розташованого на території західного городища, поруч із Зарубом, який займав площу східного городища.

До здобутків експедиції насамперед належать рідкісного збереження залишки жител ранньослов'янського часу VIII—X ст., які виявилися найважливішим джерелом для цієї ще небагатої пам'яток, але дуже важливої сторінки нашої давньої історії. До них слід додати 6 зарубинецьких та 17 давньоруських (зарубських) жител і близько 300 господарських ям-погребів різного часу, розміру і призначення.

Отже, пам'ятки старовини на горі, в урочищі Городки, пересвідчили, що ця місцевість у давнину була визначним суспільно-економічним і культурним центром, особливо за зарубинецької доби (III ст. до н. е.) та в ранньослов'янський час (VIII—X ст.). Це дає підстави припускати, що виникнення й існування тут релігійного комплексу — Зарубського монастиря — було явищем не випадковим, а закономірним, воно висвітлювало ще одну, ідеологічну, грань цієї місцевості на Середньому Дніпрі, розташованій досить далеко, в 100 км на південь від Києва, але поруч з Перяславом.

Нині Зарубський монастир — комплекс погано збережених різночасних пам'яток. Це залишки фундаментів двох кам'яних храмів XI та XII ст. в урочищі Церковище; залишки двох каплиць XII та XIII—XIV ст. на східній околиці с. Монастирок; печери в урочищі Чернече і замчище монастиря XVII—XVIII ст. у тому ж урочищі. Над залишками монастиря на високій горі розташоване вище-описане городище із залишками літописної фортеці Заруб, ранньослов'янського та зарубинецького городища.

Опишемо детальніше пам'ятки Зарубського монастиря. На західній околиці с. Монастирок в урочищі Чернече біля яру Печера зна-

ходиться замчище Трахтемирівського Успенського монастиря XVI—XVIII ст. У 1960 р. це місце досліджував М.Ю. Брайчевський¹³.

З урочищем Чернече пов'язані п'ять окремих печер. Входи до них простежуються на поверхні, але самі ходи завалені і потребують розчистки. Один з цих ходів знаходиться у яру Печера навпроти площадки замчища. Єдиним з дослідників, хто обстежував ці печери, був Л. Похилевич¹⁴.

На східній околиці с. Монастирок, на березі Дніпра під горою Марків Шпиль знаходиться так зване Городище. Вперше про нього згадує М.Ф. Біляшівський, який уважав це місце залишками укріплення та могильника¹⁵.

В 1960 р. це місце обстежили Р.О. Юра та М. Ю. Брайчевський, які відмітили в уриві берега залишки фундаментів із валунів та цем'янки часів Давньої Русі¹⁶. Нині це місце сильно розмите і фундаменти зруйновані. Церлу, вимиту з них, у великій кількості можна бачити на березі, а в береговому урвищі видно потужний культурний шар.

Цегла з цього місця представлена уламками плінф двох типів. Перша — товщиною 3 см, темно-червоного кольору і доброго випалу. Така плінфа подібна за розмірами до плінф собору Св. Георгія у Києві і датується серединою XI ст. Плінфа другого типу — груба, перепалена, товщиною 5 см. Вона належить до першої половини XIII ст. Знайдено тут і так звану литовку — вузьку брусчату цеглу товщиною 6 см, яку використовували у XIV ст. На місці, очевидно, існувала невелика цегляна споруда типу каплиці, яку було збудовано в середині XI ст., а потім її відбудували у XIII і XIV ст. Мабуть, залишки саме цієї споруди описав М.Ф. Біляшівський, про що згадувалося вище.

У 30 м нижче за течією знаходиться ще одна западина менших розмірів, також порушена береговим урвищем. Прослідковано потужний культурний шар, надвоє розділений прощарком битої цегли — явною ознакою руйнування цієї кам'яної споруди. Звідси походять плінфи жовто-оранжевого кольору, найбільшчим аналогом яких можуть бути цеглини з Успенського собору Києво-Печерської лаври, який збудовано у другій половині XI ст. Нечисленність знайдених плінф та невеликі розміри западини свідчать про те, що тут була ще одна невелика цегляна споруда. Факт залишків двох кам'яних каплиць, що розташовані на відстані кількох десятків метрів одна від одної, можна пояснити тим, що споруди ці існували у різний час, їх часто руйнували і знову відбудували.

У 300 м нижче за течією знаходиться урочище Гончарівщина. М.Ф. Біляшівський відмічав, що тут трапляються уламки посудин, які ще не були в користуванні. В 1979 р. це місце було обстежене Є.В. Максимовим, який підтвердив думку М.Ф. Біляшівського. Тут, судячи з усього, розміщувалася гончарна май-

стерня, де в XI—XIII ст. виготовляли кераміку і цеглу.

За цим урочищем розташоване Церквище, в якому в 1948—1949 рр. проводив розкопки М.К. Каргер. У 1889 р. М.Ф. Біляшівський застав тут овальну площадку, яка з південно-східного боку була оточена ровом та невисоким валом. На площадці траплялися численні фрагменти штукатурки з фресковим розписом, уламки посудин та амфор¹⁷. У 1948 р. М.К. Каргер виявив тут залишки підлоги храму, вкриті де-не-де керамічними плитками квадратної форми (19 × 19 × 2,5 см) з жовтою, зеленою або коричневою поливою. В ровах фундаментів були знайдені залишки дерев'яних фундаментів, закріплених залізними костильцями. В кладці стін поряд з цеглою застосовувався і камінь у вигляді горизонтальних рядів, що чергувалися з рядами цегли, яка мала розмір (33—31) × (25—22) см, товщину 4,5—3,5 см. Знайдено уламки голосників для куполів храмів, багато фрагментів фрескового розпису, що імітував мармурове облицювання. На численних фрагментах фрескової штукатурки збереглися написи та рисунки (графіті)¹⁸. М.К. Каргер відносить цей собор до другої половини XI ст.

Нині Церквище поступово розмивається, але місце, де були храми, поки що не ушкоджене, про що свідчать наші обстеження у 1983—1985 рр. Найцікавішою знахідкою цих років були уламки плінфи товщиною 2,7 см, які помітно відрізняються як розміром, так і самим виглядом від інших, про які згадували дослідники залишків Зарубського монастиря. Така плінфа, до того ж із слідами вторинного використання, свідчить про те, що в Зарубському монастирі, ймовірно, існувала ще одна, найдавніша кам'яна церква, збудована не в XI ст., а з огляду на розмір плінфи — наприкінці X ст. Найближчим аналогом знайденим плінфам можуть бути плінфи товщиною 2,5 см з Десятинної церкви у Києві, збудованої, як відомо, князем Володимиром. Коли цю найдавнішу церкву було зруйновано, плінфу від неї було вторинно використано під час будівництва шестистовпового храму XI ст. Які ж події привели до побудови найранішої церкви?

Як зазначалося, монастир було засновано біля стародавнього броду через Дніпро. На річці тоді був острів, що звався Варязьким, а пізніше Андрушівським (від назви лівобережного села Андруші). Поблизу броду були забори — кам'яні пороги, та висока кам'яниста Зарубина гора, яка круто повертала за течією Дніпра. Від назви гори і порогів стародавній брід через Дніпро дістав назву Зарубського, а від назви броду одержали назву Зарубський монастир і сторожова фортеця Заруб, збудована на місці давніших поселень для охорони дороги до броду з правого берега, в той час як лівобережну дорогу охороняла фортеця Устя при впадінні р. Трубіж у Дніпро.

Очевидно, з самого початку Зарубський монастир було присвячено Успінню Богома-

тері. Наприкінці X або на початку XI ст. було збудовано найдавнішу кам'яну церкву, від якої залишилися плінфи товщиною 2,7 см зі слідами вторинного використання. Трохи далі на захід, в урочищі Городище, під Марковою горою, було збудовано каплицю, пов'язану з печерами урочища Чернече. Від неї теж мало що збереглося, проте є підстави припускати, що цю каплицю було споруджено у першій половині XI ст., раніше від шестистовпового храму, розкопаного М.К. Каргером.

Ці кам'яні храми XI та XII ст. були збудовані в Церквищі, за 0,5 км від печер урочища Чернече, оскільки вони мали пряме відношення до згаданого броду і шляху. Ченці хотіли віддалитися у печерах від суєти дороги і броду, а будівник кам'яного храму — ним скоріше був князь або інша владна особа — хотів, навпаки, наблизити монастир до переправи і шляху.

Близько середини XI ст. найдавніша кам'яна церква і каплиця зазнали руйнування, про яке немає історичних свідчень, і незабаром у Церквищі починається будівництво шестистовпового храму, де вторинно використовували плінфу товщиною 2,7 см із зруйнованої найдавнішої церкви.

У літопису під 1089 р. повідомляється про будівельну діяльність Переяславського єпископа Єфрема. Можливо, саме з нею і пов'язане спорудження шестистовпового храму Зарубського монастиря. Новозбудований храм простояв недовго — два шари фрескового розпису з повним переписуванням сюжетів фресок свідчать про якесь серйозне його пошкодження, яке найімовірніше сталося в 1096 р., під час нападу половців. Пізніше собор було відремонтовано, але 10 травня 1124 р. в Переяславі стався землетрус, що пошкодив переяславські церкви і, очевидно, зруйнував шестистовповий храм Зарубського монастиря.

1147 р. київським митрополитом став Клим Смолятич, колишній чернець Зарубського монастиря. Митрополити в той час на Русі призначалися константинопольським патріархом без узгодження з київським князем. Князь Ізяслав вирішив змінити цей порядок і поставити руського митрополита, що значно зменшило б залежність давньоруської церкви від Візантії. У 1145 р. митрополит Михаїл виїхав до Візантії і не повернувся. Тоді князь Ізяслав зібрав усіх єпископів, які обрали митрополитом Кліма Смолятича. Те, що Ізяслав спинив свій вибір саме на Клімі Смолятичі із Зарубського монастиря, свідчить про відомість та авторитет монастиря у ті часи. Сам Клим Смолятич був відомий «книжником» і знавець античної філософії. Після смерті його твори були оголошені еретичними і знищені, збереглося тільки «Послання к Фоме, єпископу Смоленському».

У другій половині XII ст., коли вляглися пристрасті навколо цього митрополита, будується чотиристовповий храм Зарубського монастиря. Час спорудження його М.К. Каргер визначив за особливостями планування храму, по-

ривнюючи його з датованими переяславськими церквами. Тоді ж споруджується і друга каплиця.

В 1230 р. У Переяславі стався новий землетрус, про який повідомляє літописець¹⁹. Очевидно, саме цей землетрус завдав значних руйнувань Зарубському монастирю, а не монгольська навала 1237 р., під час якої було спалено Переяслав. Про це свідчить, зокрема, встановлений розкопками факт, що життя на городищі Заруб припинилося не внаслідок пожеж (ні одне з жител давньоруського часу не горіло) і руйнувань навали. В житлах відсутні цінні речі, отже мешканці пішли, забравши своє майно. До того ж і третє будівництво каплиці в урочищі Городище велось з буро-червоної плінфи початку XIII ст. Очевидно, монастир, зруйнований землетрусом у 1230 р., відбудувати не встигли, а монгольське військо, захопивши Переяслав, не стало переплавлятися на правий берег заради зруйнованого монастиря. Каплиця ж, збудована в урочищі Городище на початку XIII ст., можливо, саме між 1230 та 1237 рр., продовжувала існувати і в XIII, і в XIV—XV ст., про що свідчить знайдена на її місці цегла «литовка». Залишки саме цієї споруди описали М.Ф. Біляшівський, Р.О. Юра та М.Ю. Брайчевський.

В ті часи, коли землі колишнього Переяславського князівства прийшли у занепад і збезлюдніли, життя в монастирі не згасло, а знову, як і на початку його існування, зосередилося в печерах.

У XVI ст. з'являються перші писемні згадки про монастир. Він називався у ті часи Зарубським Терехтемирівським, а пізніше просто Трахтемирівським.

Сам населений пункт Трахтемирів у XVI ст. називався Телехтемиров або Телектомиров²⁰, очевидно, за ім'ям татарського темника Толактемира, який пізніше був намісником у Сугдєї (Сурожі), про якого є згадка, датована 1327 р.²¹.

Приблизно в 1520 р. польський король дарує Телехтемиров разом з околицею Остафію Дашкевичу, старості канівському і черкаському. Близько 1530 р. О. Дашкевич на своїх землях будує дерев'яний Успенський монастир в урочищі Чернече²² на заміну кам'яній каплиці, яка на той час уже була в напівзруйнованому стані. В 1535 р., після смерті О. Дашкевича, Телехтемиров з монастирем за його заповітом переходить у власність Києво-Печерської лаври, а потім, обміном на інші володіння, — до Київського замку, в описі якого і згадується у 1552 р.²³. У тому ж документі згадано села, що були біля Телехтемирова вище за течією — Каменка (Балакиреве), Ачекмакове та Макарино і, очевидно, належали монастирю, так само, як і с. Григорів (сучасне с. Григорівка), про яке, як повідомляє Л. Похилевич, згадується в документах середини XVI ст.

Незабаром, за короля Стефана Баторія, ці землі опиняються у центрі подій, тому що ко-

роль мав тут свій масток. У 1557 р. Телехтемиров стає вже містечком і центром повіту. Очевидно, поліпшився і стан монастиря. Тоді ж Баторія створює реєстрове козацьке військо і передає йому Терехтемирівський монастир разом з містечком для перебування старшини війська, військової скарбниці, припасів, а також притулку для старих і поранених.

З того часу і до XVIII ст. монастир тісно пов'язаний з історією козацтва. Запорозжці уважали його «войсковим», а все військо запорізьке — «ченцями» при ньому. Чому король подарував запорожцям саме цей монастир? Зв'язок козаків з Трахтемировом виник ще за часів О. Дашкевича, який у 1511 р. подавав до Варшави проект створення прикордонного козацького війська, подібний до проекту Баторія. В той час цей проект не було підтримано, але традиція козацьких літописів уважає О. Дашкевича одним з перших козацьких ватажків.

У XVII ст. монастир неодноразово згадується у зв'язку з різними подіями²⁴. У січні 1621 р. по дорозі з Києва монастир відвідав патріарх Єрусалимський Феофан у супроводі гетьмана Сагайдачного. Феофан висвячує тут у сан єпископа Володимир-Волинського Ієзекія Курцевича, ігумена Трахтемирівського монастиря. В 1643 р. Станіслав Освецім, будучи проїздом у монастирі, згадує у своєму щоденнику, що під час козацьких «бунтів» Трахтемирівський монастир завжди був їх центром²⁵. Богдан Хмельницький у своєму договорі з поляками окремо згадує про монастир з Трахтемировом — ці володіння мають належати війську запорізькому, а р. Самара — магістру (архімандриту) Трахтемирівського монастиря²⁶.

Пізніше в цьому монастирі приймає чернечий сан гетьман Юрій Хмельницький.

В XVII ст. з Трахтемирівського монастиря призначалися священники і монахи в Самарський Пустинно-Миколаївський монастир, заснований козаками, і в січову Покровську церкву²⁷. Проте після 1667 р., коли правобережжя Дніпра за Андрусівською угодою відійшло до Польщі, а запорожці залишалися формально підлеглими московському царю, Запорізьке військо вже не могло бути в офіційних відносинах з монастирем, який до того ж був сильно зруйнований поляками в 1665 р. Тому в 1672 р. запорожці звертаються до Межигірського монастиря з пропозицією стати йому «монастирем войсковим»²⁸.

Трахтемирівський монастир було відбудовано, але потім знову зруйновано гетьманом Пилипом Орликом у 1709 р. У 1718 р. на згаданих було збудовано невелику уніатську церкву, яку знищили гайдамаки в 1768 р.²⁹. Потім була спроба відновити православний монастир, він проіснував недовго у занедбаному стані і наприкінці XVIII ст. був повністю ліквідований.

Так закінчується історія Зарубського монастиря, який постає перед нами як один з най-

Давньоруська панагія з Переяслава

давніших давньоруських монетирів, про який, проте, сьогодні ми знаємо надто мало.

Існує стійка традиція народних переказів, яка при всій її казковості певною мірою відбивала колишній розквіт Зарубського монастиря. Вперше на цю народну традицію звернув увагу Л. Похилевич³⁰.

Втім якщо насправді Зарубський монастир відіграв колись помітну роль, то як пояснити відсутність згадок про нього в літописах? Для висвітлення цієї загадки, на нашу думку, слід звернутися до питання про історію переяславської митрополії. В літопису під 1089 р. згадується, що після хрещення Русі в 988 р. руська митрополія була в Переяславі і лише при князі Ярославі митрополит Феопемт, присланий з Константинополя, зайняв збудовану для нього резиденцію — Софійський собор у Києві.

Єдиним поясненням перебування митрополії у Переяславі може бути наявність там якихось християнських традицій, сильніших, ніж в Києві. Згадаємо, що в X ст. у Болгарії сформувалася незалежна від Константинопольської церква — Охридський патріархат, який не визнавався візантійською церквою внаслідок широкого розповсюдження в X ст. у Болгарії богумильської ересі³¹.

З політичних міркувань, остерігаючись залежності Русі від Візантії через церковну ієрархію, князь Володимир приймав християнство від патріарха Охриди, і саме йому був підлеглий митрополит Русі до часів Ярослава, коли політична ситуація змінюється і встановлюються тісніші взаємини з Візантією.

Природно, що візантійські митрополити, починаючи з Феопемта, хрещали чимало зусиль, щоб ліквідувати будь-які згадки про неприемний і образливий для них болгарський «відступ» в історії руської церкви. Розумів ситуацію і князь Ярослав, який переніс резиденцію

мітрополита з Переяслава до Києва, аби не нагадувати візантійцям про раніших переяславських митрополитів, поставлених патріархом Охриди.

Проте все ж, чому з самого початку князь Володимир помістив митрополита в Переяславі, а не в Києві? Можна припустити наявність у Переяславі X ст. вже згаданої вище якоїсь християнської традиції, яка зумовила більш позитивне і терпиме ставлення до християнства. Виразом цієї традиції, можливо, була наявність християнського храму, подібного до церкви Іллі в Києві. Адже християнкою була княгиня Ольга, яка, імовірно, походила з Болгарії³²; а ще до неї хрещення прийняв князь Аскольд³³.

Такі давні храми на Русі могли бути, можливо, ще з часів Аскольда, але існування їх в Києві в часи правління князів-язичників Олега, Ігоря і Святослава, які негативно ставилися до християнства, було неможливим. Інша справа — досить віддалений від столиці Переяслав, який навіть і назвою своєю нагадує назву Преслави, стародавньої болгарської столиці.

Не можна не згадати про ще одну цікаву деталь, яка має відношення до нашої теми. В 1959 р. під час розкопок квадратної башти Єпископських воріт давньоруського Переяслава було знайдено бронзову панагію (рисунок), яку автори звіту про роботу експедиції³⁴ датують за умовами її надходження XI ст.

Панагії — своєрідні медальйони для носіння на шії — завжди були копіями з прославлених та особливо шанованих ікон. Самодіяльність художника у виборі іконографічного сюжету та відхід його від канонічного типу, прийнятого в іконописанні тої чи іншої місцевості та часу були неможливі³⁵.

Проте у давньоруському Переяславі не було монастирів або соборів, присвячених Богоматері³⁶. Тому можна припустити зв'язок ікони, відображенням якої є сюжет панагії XI ст., з Успенським Зарубським монастирем, який знаходився на правому березі Дніпра навпроти Переяслава. Надалі ми будемо умовно називати цю ікону «Зарубська Богоматір» — за аналогією з назвами інших ікон, відомих в XI—XIII ст. — «Печерська Богоматір», «Слецька Богоматір» (від назви Єлецького монастиря в Чернігові), «Володимирська Богоматір» та ін.

Спроби визначити іконографічний тип та історію сюжетної композиції панагії з Переяслава і, відповідно, ікони, яку панагія відображала, виявили, що ця композиція досить рідкісна в іконописанні Київської Русі.

Панагія з Переяслава не може бути віднесена до жодного з іконних типів, що були поширені в Давній Русі, проте виявилось, що тип Богоматері, який нас цікавить, трапляється досить часто у болгарському іконописанні більш пізнього часу. Найближчою аналогією «Зарубської Богоматері» є ікона «Одігітрія з пророками» XV—XVI ст. з Пловдива³⁷. Очевидно, що цей сюжет, широко відомий в Болгарії, походить від якоїсь більш давньої ікони;

тип останньої був спільним і для болгарсько-іконописання, і для переяславського.

Виявилось також, що в українському іконописанні тип «Зарубської Богоматері» був розповсюджений досить широко. Найдавніша відома ікона такого типу — це «Волинська Богоматір» XIV ст., яка знаходиться в Київському музеї українського мистецтва³⁸, хоча у «Волинській Богоматері» помітно деяке змішування іконографічних типів «Зарубської Богоматері» та «Смоленської», які певною мірою символічно репрезентували переяславську та київську традиції іконописання. Вплив сюжету ікони «Смоленської Богоматері», широко поширеної у часи Київської Русі і в пізніші часи, у «Волинській Богоматері» помітний передусім у пропорціях обличчя.

Таким чином, можна дійти висновку, що Переяславська панагія, а разом з нею і гіпотетична ікона «Зарубської Богоматері» належить до того іконографічного типу, який називається Антіохійською богоматір'ю³⁹.

Ця ікона з'явилася за переказами у II ст. н. е. в Антіохії⁴⁰. Отже, можна встановити такий релігійно-образотворчий зв'язок: стародавня Антіохія — Болгарія — Зарубський монастир (Переяславське князівство XI ст.) — «Волинська Богоматір» XIV ст.

У Сирії, столицею якої була Антіохія, неодноразово виникали різні єресі, і візантійській церкві доводилося витрачати багато зусиль на боротьбу з ними. Так, у VIII ст. імператор Константин Копронім переселив до Фракії сирійських монофізитів, серед яких було багато представників відомих і поширених єресей — маніхейв та павликіан. Візантія позбавилася єретиків, а в Болгарію почалося проникнення єресей⁴¹, що потім на багато століть зумовило специфіку болгарської церкви, богослов'я та іконописання. В цьому відношенні ситуація в Болгарії була унікальною, тут поєднались степове язичництво кочових предків постелітичної цивілізації Візантії та єретичні сирійські, малоазійські вірування. Як свідчать історичні факти, таке поєднання часто приводить до створення своєрідної та самобутньої культури, якою і стала давньоболгарська культура. Особливо широко розповсюдження в Болгарії набуло павликіанство, що стало пізніше, в X ст., основою для виникнення відомої єресі богумильства.

Цілком імовірно, що згадані сирійські монофізити і принесли з собою у Фракію ікону Антіохійської Богоматері, іконографічний тип якої був дуже рідкісний у Візантії⁴². Вплив переселенців-монофізитів на раннє християнство Болгарії і став причиною того, що тип Антіохійської Богоматері стає широко розповсюдженим у болгарському іконописанні.

Під час прийняття на Русі християнства до Переяславської митрополії з Болгарії разом з книгами та іншими церковними аксесуарами були привезені також ікони, в тому числі, імовірно, і копія ікони Антіохійської Богоматері. Оскільки серед монастирів Переяслава лише

Зарубський було присвячено Богоматері, туди закономірно і могла потрапити ікона.

У нас немає і, мабуть, ніколи не буде фактів, які беззаперечно свідчили б, що провідним монастирем, завдяки якому митрополія була в Переяславі, був саме Зарубський. На користь цього свідчать лише знайдені плінфи від храму X ст. та дивна невідповідність повної відсутності згадок про давній та відомий монастир у писемних джерелах — згадаймо хоча б історію митрополита Кліма Смолятича. Напевно, було щось таке, що робило недоречним і небажаним для київських літописців привертати увагу до Зарубського монастиря.

У пізніші часи, до яких належать слова літописця про переяславську митрополію і будівельну діяльність єпископа Єфрема, Зарубський монастир теж відіграв своєрідну роль, відрізняючись від Михайлівського чи Іоаннівського монастирів Переяслава; в цьому він був подібний Печерському монастирю у Києві, поставленому самими ченцями для своєї духовної діяльності, а не заснованому кимось із князів як «вотчинний» монастир, призначений для прославлення свого роду та поховання членів князівської династії.

¹ Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии. — К., 1864. — С. 590—596.

² Беляшевский Н.Ф. Церквище у дер. Монастырек Каневского уезда Киевской губернии // Киевская старина. — 1889. — Т. 24. — С. 211—218.

³ Лебединцев П. К статье Н.Ф. Беляшевского // Киевская старина. — 1889. — Т. 24. — С. 213—217.

⁴ ИАК. — Вып. 22, прибавления. — СПб., 1907. — С. 18.

⁵ Розкопки в Зарубському монастирі (без автора) // Наше минуле. — 1918. — 2. — С. 200—201.

⁶ Каргер М.К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб // Совет. археология. — 1950. — 13. — С. 33—62.

⁷ Юра Р.О. Щоденник // Наук. архів Ін-ту НА ІА НАНУ. — Ф. 22; Н. 49.

⁸ Брайчевский М.Ю., Кравченко Н.В. Отчет о разведке на территории Каневского водохранилища от Шучинки до Зарубинцев // НА ІА НАНУ. — 1960/2 3679.

⁹ Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Городище Монастырок 8—13 ст. на Средньому Дніпрі // Археологія. — 1980. — Вип. 33. — С. 3—20.

¹⁰ Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К.: Наук. думка, 1988. — С. 3—117.

¹¹ Каргер М.К. Указ. работа. — С. 33.

¹² Холостенко М.В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та реконструкція собору Києво-Печерської лаври //

Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 149.

¹³ *Брайчевський М.Ю.* Дневник. — НА ІА НАНУ. — 1960/2 3679.

¹⁴ *Похилевич Л.* Указ. работа. — С. 594.

¹⁵ *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 212.

¹⁶ *Юра Р.А.* Дневник; *Брайчевський М.Ю.* Дневник.

¹⁷ *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 210—213.

¹⁸ *Каргер М.К.* Указ. работа. — С. 33—62.

¹⁹ *Лаврентійський* літопис. — 6738 (1230 р.)

²⁰ *Архив Юго-Западной России.* — Т. 7, ч. 1. — С. 698.

²¹ *Васильевский В.* Житие Стефана Сурожского // *Журн. Мин-ва просвещения.* — СПб., 1889. — 5. — С. 144.

²² *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 213.

²³ *Архив Юго-Западной России.* — Т. 7, ч. 1. — С. 698.

²⁴ *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 216; *Похилевич Л.* Указ. работа. — С. 295; Також див.: *Голобуцький В.А.* Запорожское казачество. — К., 1957. — С. 162; *История Киева.* — К., 1982. — Т. 1. — С. 253.

²⁵ *Киевская старина.* — 1882. — № 1. — С. IV.

²⁶ *Похилевич Л.* Указ. работа. — С. 591.

²⁷ *Там само.*

²⁸ *Там само.*

²⁹ *Киевская старина.* — Т. 29. — С. 217.

³⁰ *Похилевич Л.* Указ. работа. — С. 594.

³¹ *Приселков М.Д.* Афон в начальной истории Печерского монастыря // *Изв. от-ния русского языка и словесности Императорской академии наук.* — СПб., 1912. — Т. 17. — Кн. 3. — С. 186—197. У зазначеній праці М.О. Приселков детально спиняється на цьому питанні. Про історію прийняття Володимиром християнства та про тенденційність літописців див: *Приселков М.Д.* История русского летописания 11—14 вв. — Л., 1940. — С. 23.

³² *Нікітін А.* Ольга? Елена? Эльга? // *Наука и религия.* — 1991. — № 11. — С. 20—23; № 12. — С. 54—56. За цією гіпотезою, яка здається більш правдоподібною, ніж розповідь літописця, «Плесков», з якого за літописом була родом Ольга, — це не Псков, як уважають деякі історики, а болгарська Плиска, а сама Ольга була родичкою болгарського царя Симеона.

³³ *Ніконовський* літопис, 6384 р.

³⁴ *Юра Р.О., Сікорський М.І., Асєєв Ю.С.* Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької комплексної археологічної експедиції. — НА ІА НАНУ. — 1960/13-3761.

³⁵ *Питання* про медальйони і печатки із зображенням сюжетів відомих ікон детально розглянув Н.П. Кондаков у фундаментальному дослідженні «Иконография Богоматери», изд. Общества русского языка и словесности при Императорской академии наук. — СПб., 1914. — Т. 1. — С. 1—387; Т. 2. — Пг., 1914. — С. 1—451.

³⁶ *Відомі* Михайлівський та Іоаннівський монастирі, а також невеликі храми; *Каргер М.К.* Розкопки в Переяслав-Хмельницькому... // *Археологія.* — 1954. — Т. 9. — С. 3—28. Див. також його статтю в зб. «Зодчество Украины», К., 1954, с. 271—296.

³⁷ *Пандурски В.* Паметници на изкуството в църковния Музей, София. — София, 1977. — Ил. 53—54.

³⁸ *Публікація* цієї ікони: *Ruzsa Gyorgy.* Ikonok Konyve. — Budapest, 1981. — Ил. 88.

³⁹ *Кондаков Н.П.* — 1914. — Т. 2. — Гл. 6.

⁴⁰ *Кондаков Н.П.* Памятники христианского искусства на Афоне. — 1902. — С. 143—144.

⁴¹ *Краткая* история болгарской философской мысли. — М., 1977. — С. 50.

⁴² *Як* вже згадувалося, серед 500 ілюстрацій «Иконографии Богоматери» Н.П. Кондакова, що охоплює переважно візантійський матеріал, цей сюжет не траплявся жодного разу.

Одержано 04.01.2000